

SA'LEBÎ'NİN KISASU'L-ENBİYA'SININ TERCÜMESİ ÜZERİNDE BİR GRAMER DENEMESİ

FİİL KİP, ZAMAN VE ÇEKİMİ

M. NECMETTİN HACIEMİNOĞLU

Fiil kip, zaman ve çekim ekleri ikiye ayrılır :

1. Kip ve zaman ekleri,
2. Şahıs ekleri .

1. Kip ve zaman ekleri de a. isim-fiil olanlar, b. isim-fiil olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılır.

2. Şahıs ekleri de a. şekil bakımından şahıs zamirlerinden farksız olanlar ve bunlardan türeyenler, b. iyelik eklerinden türeyenler olmak üzere iki kısımdır.

A. Basit kip

I. Asıl geçmiş zaman

Asıl geçmiş zaman fiilin ifâde ettiği bir oluş, bir hareket veya durumun geçmiş zamanda vukua geldiğini bildirir ve vukua gelen bu hâdise ya fâil tarafından bizzat yapılmış ve tamamlanmış, yahut yapıp tamamlandığı vak'ayı anlatan tarafından müşâhade edilmiştir.

Asıl geçmiş zaman *-d* eki ile ifâde edilir. Bu ek birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri ile birinci ve ikinci çokluk şahıs eklerine *-u* ve *-ü* ünlüleri ile bağlanmaktadır. Ancak incelenen metnin iki yerinde, bu umûmî şeklin dışında, teklik birinci şahıs ekine *-ı* ve *-i* ünlüleri ile bağlanmış olan örneklere de rastlanmıştır (kıl-d-ı-m 82-9, işit-t-i-m 83-1)

Üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda ise mâzi eki istisnasız *-d-ı* şeklindedir. Son sesi sadasız bir ünlü ile biten fiil köklerinde üçüncü şahıs mâzi eki, belki de ünsüz benzeşmesi neticesi *-t-ı*, *t-i* şeklini almıştır. Fakat metindeki örneklerin büyük bir kısmında görülen bu ünsüz benzeşmesinin de istisnaları vardır. Meselâ metinde hem *ayıt-tı*, hem

de *ayıt-dı* şekilleri yan-yanadır. Ancak sayı itibarı ile *ayıt-tı* şekli, *ayıt-dı* ya nisbetle çok daha fazladır. Diğer şahıslardan ise, metnin bu kısmında, sadece birinci teklik şahıs için bir tek misale rastlanmıştır. (*işit-ti-m* 83-1)

teklik

çokluk

1 -d-u-m, -d-ü-m

1 -duk, -dük

2 -d-u-ñ -d-ü-ñ

2 -d-u-ñız. -d-ü-ñiz

3 -d-i, -d-i

3 -d-ılar, -d-iler

1. teklik şahıs

aña *ayıtđum* uşbu ulu kimdür 29-10
vakttan öñmi *durdum* 99-9
ben ğaffar kılıcile *öldüm* 31-9
ol yire *geldüm* 29-8

2. teklik şahıs

nite *işitdün* ayıtığıl 83-3
teñgriye yavlak alpluk *kılduñ* 84-7

3. teklik şahıs

duru *geldi ayıttı* 83-2-3
benüm elümi dutdı 35-2
nitekim kelam içinde ayıttı 49-5
bes teñri ta'ala firdevsün yüksek dere-
cesinden bir yaşıl yakut *indürdi* 16-5

1. çokluk şahıs

kendü dilegümüzile *geldük* 59-4
ilahi biz saña kulluk hakkını yirine *getürmedük* 63-10

2. çokluk şahıs

ve siz bu işi işledüniz 47-10
ya'ni iy anlar kim iman *getürdüniz* nefsunüzi ve
ehlünüzi saklañ ol tamudan 29-3

3. çokluk şahıs

iman *getürdiler* 04-8
Yahya bin Ma'za *sordılar* 40-11
bes *ayıttılar* ya resülullah 9-20
Bedr şehidleri küffar kılıçile *öldiler* 31-7-8

Bu ekin diğer zamanlarla birlikte kullanılışı:

1. Asıl geçmiş zaman ile

Ebu Bekr *ayıttı* benüm elümi *dutdı* anam 35-5

Veheb bin Münebbih *ayıttı* teñgri yarattığı cümle *yediyidi* 52-1
nitekim *ayıttı* ve sücud kılmağı yidi endam özere *buyırdı* 53-5

2. Geniş zaman ile

bu kitabı tasnif eden Ebu İshak *aydur* elümi *dutdı* Ahmed
oğlu Ebu Bekr 35-1

3. Şimdiki zaman ile

İbni Zeyyad bir niçe halifeler özere *girdi gördi* kim yavlak
kayğulu otururlar 77-1

ya resulallah teñgri geçmiş ve gelesi yazuğun *yarlığadımı*
bunca ibadet *kılırsın* 9-10

bir kapuya *irdüm* bir kişi yüce savtile ağlar 28-3
nitekim yad *kıldı* gökler kamu *çevrile* 81-3

4. Emir kipi ile

buyırdı kim *uçğıl* 60-5

bes göge ve yire *ayıttı gelin* karar *dutuñ* 59-1

peygamber *ayıttı* ol ayeti sücud içinde *din* 70-11

5. Anlatılan geçmiş zaman ile

ol yigiti düş içinde *gördüm* bir köşk özere *oturmuş* 31-3

gördi ol hurmadan bir avuç *alınmış* 72-9

II. Anlatılan geçmiş zaman

Anlatılan geçmiş, zaman, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durum geçmişte vukû bulduğunu başkasından naklen bildirir. Anlatılan geçmiş zaman eki *-miş*, *miş-* dir. İncelenen metinde anlatılan geçmiş zamanın sadece üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıslarına aid örnekler vardır :

3. teklik şahıs

bir köşk özere *otur-mış* 31-3

gördi ol hurmadan bir avuç *alın-mış* 72-8

bir gün *gördüm* bir er iki bürt *giy-miş* nazlanur 34-6

bildi kim teñgri aña ve ümmetine şol keramet *vir-miş* kim
ilerüki peygamberlere ve ümmetine *virmedi* 9-5-6

3. çokluk şahıs

görklü ka'be düzmişler 29-3

Bu ekin diğer zamanlarla kullanılışı şöyledir:

1. Geniş zaman ile

bir er iki bürt giymiş nazlanur 34-6

2. Asıl geçmiş zaman ile

ol yigiti düş içinde gördüm bir köşk özre oturmuş 31-3

bir gün gördüm bir er iki bürt giymiş 34-6

bildi kim teñgri aña ve ümmetine şol keramet virmiş 0-5

gördi ol hurmadan bir avuç alınmış 72-5

III. Şimdiki zaman

Şimdiki zaman fiilin ifâde ettiği oluş, hareket veya durumun yaşadığımız zaman içinde vukua gelmekte olduğunu bildirir. Yâni vukua gelme hadisesi henüz sona ermemiştir, devam etmektedir. Şimdiki zaman eki -a, -e dir.

teklük

1	— —
2	-a-asın
3	-a, -e

çokluk

1	— —
2	-a-sız
3	-a-lar, -e-ler

Şimdiki zaman ekinin metinde geçen örnekleri, bunların bugünkü mânâlarına göre şöyledir;

1. Şimdiki zaman

Örnekler :

3. teklük şahıs

bes ol dün içinde ol cema'atuñ birisi ol dün içinde uyuya 99-3-4

dün içinde uyuduğı kadar andan duru gele abdest ala 99-4-5

II. Geniş zaman

Örnekler :

3. teklük şahıs

gökler kamu çevrile degirmen çevrülür gibi kıyamet günü korkusundan 81-3-4

2. çokluk şahıs

eger dilersenüz yılduz deñize indüğün añlayasız 90-5

II. Gelecek zaman

Örnekler :

2. teklik şahıs

ya'ni iy etüm ve kanum ol gün sen kanda *olasın* 49-10

3. teklik şahıs

Muhammed-i Mustafa ayıttı kıyamet *olmaya* ta Kur'an
getürülmeyince 46-47
imdi beni senüñ azabuñdan kim *kurtara* 28-7

3. çokluk şahıs

kaçan kıyamet olsa ayı günü taman ikki öküz gibi *getüreler*
tamuya *ırağalar* 83-5-6*Bu ekin diğer zamanlarla birlikte kullanılışı :*

1. Şimdiki zaman ile

degme şehrden ve köyden az cema'at ola eyregi gafil ve uyku-
ya meşgul *ola* 99-1-2
kaçan dün içinde uyuduğı kadar andan duru gele abdest *ala*
mescide *gele* 99-4-5

2. Asıl geçmiş zaman ile

nitekim yad *kıldı* gökler kamu *çevrile* 81-3
Muhammed-i Mustafa *ayıttı* kıyamet *olmaya* 46-7
işledüğüm yazukları saña asi ve karşı olup işledüm imdi beni
senüñ azabuñdan kim *kurtara* 28-6

3. Şart kipi ile

eger *dilersenüz* yılduz deñize indüğün *añlayasız* 90-5
kaçan kıyamet *ola* ayı günü taman iki öküz gibi *getüreler* 83-5

IV. Geniş zaman

Geniş zaman fiilin ifâde ettiği bir oluş, bir hareket veya durumun sınırlanmış belirli bir zamanda olmayıp, hali hazır veya istikbalde vukua geleceğini bildirir. Geniş zaman ekleri şunlardır:

a) -ur, -ür

teklik	çokluk
1 — —	1 — —
2 -ur-sın, ür-sin	2 -ür-sız, -ür-siz
3 -ur, -ür,	3 -ur-lar, -ür-ler

b) -ar, -er

teklik	çokluk
1 — —	1 — —
2 — —	2 -ar-sız, -er-siz
3 -ar, -er	3 -ar-sız, -er-siz

c. -r

teklik	çokluk
1 — —	1 — —
2 — —	2 — —
3 — r	3 -r-lar, -r-ler

Geniş zaman ekleri şu mânâları ifâde ederler:

1. Geniş zaman

Örnekler :

3. teklik şahıs

ferište cümlesi *dîrilür* ve güneşi çarh özre ağdururlar 92-6
mağrıbdığı yedinci deñiz özerine *kor* 97-10
gündüzün oruç *dutar* ve dünin namaz *kılır* 30-8
bes günün yarısına daki artuk harcından *düşer* ol deñize *girür* 91-8

2. çokluk şahıs

yoksa benüm kahrumile *gelürsüz* 59-3

3. çokluk şahıs

andan ol çarhun kulplarına *yapışurlar* 92-8

II. Şimdiki zaman

Örnekler :

2. teklik şahıs

ya resulallah teñgri geçmiş ve gelesi yazugun yarlıgadımı
bunca 'ibadet *kılırstın* 9-10-11
dilermisin kim anı dutasın 73-9

3. teklik şahıs

bir kişi yüce savtile ağlar 28-3

3. çokluk şahıs

girdi gördi kim yavlak kaygulu *otururlar* 77-2

III. Gelecek zaman

Örnekler :

3. teklik şahıs

ta kıyamet kopunca ol kavm anı *bekler* 93-7

2. çokluk şahıs

imdi bu yavuz işlerden *dönermisiz* 47-11
görürsüz amma kıyamet günü alıcak 90-9

Bu ekin diğer zamanlarla kullanılışı:

1. Geniş zaman ile

Rebi' bin Enes *aydur* gök yığılmış mevc *durur*

2. Gelecek zaman ile

bes yir anuñ *dirligidür* girü yire *döniser* 41-6

3. Anlatılan geçmiş zaman ile

bir er iki bürt *giymiş nazlanur* 54-6

4. Emir kipi ile

aña *bakın* bir gez bu yana bir gez ol yana *varur* 90-7

5. İstek kipi ile

dilermisin kim anı *dutasın* 73-8

V. Gelecek zaman

Gelecek zaman fiilin ifâde ettiği oluş, hareket veya durumun istikbalde vukua geleceğini bildirir.

Gelecek zaman *-ısar -iser* eki ile ifâde edilir. İncelenen metinde bu zamanın sadece 3. teklik şahsına ait örnekler vardır.
 bes gündüzün aydın ve dünin karañı *olsar* 97-10
 girü yire *döniser* 41-6

Not: Gelecek zamanın diğer şahısları kısmen geniş zaman, kısmen de şimdiki zaman şekilleri ile ifâde edilmiştir. Bunlar için geniş zaman (s. 104-105) ve şimdiki zaman (s. 103) bahislerine bakınız.

Bu ekin diğer zamanlarla birlikte kullanılışı:

1. Geniş zaman ile

bes her gün ol ferişte maşırıkda yidi deñiz üsündeki karañlıktan bir avuç *alur* mağrıbdı yidinci deñiz, özerine *kor*
 bes gündüzün aydın dünin karañı *olsar* 97-7
 bes yir anuñ *dirligidür* girü yire *döniser* 41-6

B. Emir kipi

Emir fiilin ifâde ettiği oluş, hareket veya durumun vukua getirilmesini fâile emr eden bir sigadır. Emir ifâde eden ekler şunlardır:

teklik	çokluk
1 -ayın, -eyin	1 — —
2 -ğıl gil	2 -ñ
3 -sun, -sün	3 -sun-lar, -sün-ler

İncelenen metinde 1. teklik şahsa ait dört örnekten üçü *-ayın -eyin* şeklinde, bir tanesi *-eyim* şeklindedir. Fazla örnek olmadığı için, metinde daha eski şekil olan *-ayın, -eyin* ekinin mi umumî olduğu hususunda kesin sonuca varılamamıştır.

İkinci çokluk şahıs emir ekine ait metinde sekiz örnek var, Bunlardan ikisi fiil köküne *-u-*, ikisi *-ı-*, ikisi de *-i-* yardımcı ünlüsü ile bağlanmaktadır. Diğer iki tanesi ise ünlü ile nihayetlenen fiil köklerine doğrudan doğruya bağlanmıştır. Metinde bu şahsa ait de fazla örnek bulunmadığı için, 2. şahıs çokluk emir ekinin ünsüzle biten fiil köklerine yuvarlak veya düz ünlülerle bağlandığına dair kesin ve umumî bir sonuca varmak mümkün olmamıştır.

Örnekler :

1. teklik şahıs

anuñ cevabın *vireyin* 39-11

aydıvıreyim mi 85-2

maşrıktan mı *doğayın* 98-9

2. teklik şahıs

ahırına deyin *okıgil* kim saña div yakın gelmeye 74-11

iy dünya kün ya'ni *olgil* 18-7

buyurdu kim *uçgil* ve arşumı *görgil* 70-5

3. teklik şahıs

her kim günü yavu kıldısı aya *yapuşsun* 43-10

2. çokluk şahıs

geliñ ve karar *dutuñ* 59-1

aña *bakiñ* 90-7

yani ol 'ayeti sücud içinde *diñ* 71-1

3. çokluk şahıs

yazukdan *dönsünler* ta'ata yüz *dutsunlar* 91-6

Emir ekleri ikinci olarak dilek-istek ifâde etmektedirler.

Örnekler :

2. teklik şahıs

bizi *dinlendürgil* ve kaygumızı *gidergil* 77-3

3. teklik şahıs

teñgri saña rahmet *kılsun* 85-3

Eksiz emir

İncelenen metinde bir de eksiz emir şekli vardır. Bunlar her fiilin *-mak, -mek* masdar ekini attıktan sonra geride kalan kök kısımdır ve sadece 2. teklik şahsın emir halidir. Metinde geçen örnekler şunlardır:

bayık *bil* şol umuban diledüğüñ 19-3

benümle ol mecusiyi *sözleşdür* 39-10

Bu ekin diğer zamanlarla birlikte kullanılışı :

1. Emir kipi ile

benüm ile ol mecusiyi *sözleşdür* anuñ cevabın *vireyin* 39-10
aydıvırgil kim teñgri saña rahmet *kılsun* 85-3

2. Asıl geçmiş zaman ile

iy anlar kim iman getürdiñiz nefsüñizi ve ehlüñizi *saklañ* ta-
mudan 29-3 anuñ yaradılmağın ve 'akıbeti nolasın peygamberden
işitdüm aydıvireyim mi 85-1

büyürdi kim *uçğıl* ve arşumı *görgil* 70-5

bes göge ve yire *ayıttı gelñ* ve karar *dutuñ* 59-1

Peygamber *ayıttı* ol ayeti sücud içinde *diñ* 70-11

3. Geniş zaman ile

destur *dileye ayıda* maşrıkdan mı *doğayn* 98-8

ve kullarına hışm *ëyleye* yazukdan *dönsünler* ta'ata yüz *dut-*
sunlar 91-5 aña *bakiñ* bir gez bu yana bir gez o yāna *varur* 90-7

4. İstek kipi ile

ahırına degin *okığıl* kim saña div yakın *gelmeye* 74-11

5. Şart kipi ile

her kim günü yavü *kıldisa* aya yapışsun ayı yavü *kıldisa* far-
kadana *yapışsun* 43-10-11

C. Dilek-İstek kipi

Dilek kipi, adından da anlaşılacağı gibi, bir oluş, hareket veya durumun vukuunu fâilden isteyen bir şeklidir Dilek ekleri *-a, e-* dir.

teklik	çokluk
1 -a-m, -e-m	1 — —
2 -a-sın	2 -asız
3 a-, -e	3 -a-lar, -e-ler

Bu ekler şu mânâları ifâde eder:

I. istek

Örnekler:

1. teklik şahıs

saña öğüt *virem* ve aña du'a *kılam* 30-3

2. teklik şahıs

dilermisin kim anı *dutasın* 83-8
diledi kim Muhammedi Mustafanın peygamberlığı ve hak yalavaçduki zahır *ola* ve kafirler aña *kirtüne* 3-6

3. çokluk şahıs

vacib oldur kim ölücek oda *yakalar* ve külin *savuralar* 39-6
bes ölicecek hak oldur kim girü *dopraka gömeler* 40-7

Not : *-a, -e* ekinin ifâde ettiği diğer mânâlar için şimdiki zaman bahsine bakınız (s. 102-103).

Bu ekin diğer zamanlarla birlikte kullanılışı:

1. Şimdiki zaman ile

dilermisin kim anı *dutasın* 73-8

2. Geçmiş zaman ile

bes *aytdum* ben Irak ehlinün va'zı Mansurdan saña öğüt *virem* ve aña du'a *kılam* 30-1
diledi kim Muhammedi Mustafanın peygamberlığı ve hak yalavaçduki zahır *ola* 3-6

D. Şart kipi

Şart kipi bir hareket, bir oluş veya durumun vukuunun her hangi bir oluş, hareket veya durumun vukuuna bağlı olduğunu gösterir. Şart

şekli *-sa, -se* ekleri ile yapılır. Bu *-sa, -se* ekleri eski *-sar, -ser* eklerindeki *-r-* sesinin düşmesi ile meydana gelmiştir. İncelenen 'metinde yalnız 2. ve 3. teklik şahısla 3. çokluk şahsa ait misaller vardır.

teklik	çokluk
1 — —	1 — —
2 <i>-sa-ñ, se-ñ</i>	2 — —
3 <i>-sa, -se</i>	3 <i>-sa-lar -se-ler</i>

2. teklik şahıs

kaçan kapuyı *acsañ* ayıtğıl 73-1

3. teklik şahıs

ka-an kıyamet *alsa* ne dilerse oladı 33-11

3. çokluk şahıs

kaçan zek^cat *yıgsalar virmeseler* kıdlık ola 47-3

Bu ekin diğer zamanlarla kullanılışı:

1. Şart ile
kaçan kıymet *olsa* ne dilerse oladı 33-11
2. Geniş zaman ile
kaçan zek^cat *virmeseler* kıdlık ola 47-3
3. Emir kipi ile
kaçan kapuyı *açsañ* ayıtğıl 73-1 *
4. Geniş zaman hikâyesi ile
kaçan kıyamet *olsa* ne dilerse oladı 33-11

Fiillerde soru şekli

Fiillerin hütün zaman ve kiplerinde soru şekli *-mı, -mi* eki ile yapılmaktadır. Bu ek bazan zaman ve şahıs bildiren eklerden sonra, bazan da zaman ekinden sonra, şahıs ekinden önce gelir.

İsim cümlesinde de gene aynı ek hüküm bildiren kelimenin sonuna gelerek cümleyi soru şekline sokar.

teñgri geçmiş ve geleşi yazuğñ *yarlığadı mı* 9-11

hiç halk *yaratduñ mı* sudan kattı 25-3

ayıtmaduñ mu kim ayruk getmeyem 73-11

Geniş zamanda soru eki şahıs ekinden önce gelmektedir:

dilermisin kim anı dutasın 73-8

görmézmisin teñgri kavlını kim 83-2

ya büsiya bilürmisin kim senüñ arkañ öze neler vardur 19-9

Birleşik fiiller

Birleşik fiil iki ayrı fiilin zarf-fiil eki vasıtası ile bir-birine bağla-

narak, tek bir fiil gibi çekilmesi, tek bir fiil muamelesi görmesidir. Birleşik fiilde bu terkibi teşkil eden her iki fiilin de aslı mânâları ya tamamen kaybolmuş ve bam-başka bir mânâ taşıyan yeni bir fiil meydana gelmiştir yahut da terkibi teşkil eden fiillerden biri (ekseriya ikincisi) diğerinin mânâsını (ekseriya birincisinin) kısmen değişikliğe uğratmıştır.

Meselâ *-dur* ve *gel-* gibi iki fiilin birleşmesiyle teşekkül etmiş olan *duru-gel-*, terkibi teşkil eden sözlere hiçbiri ile ilgisi olmayan yeni bir mânâ ifade etmektedir.

Ör- ve *dur-* fiillerinin birleşmesiyle meydana gelen *örü-dur-* «ayağa kalkmak» da aynı şekil için bir diğer örnektir. *Aydı-vir-*, *koyu-vir-* terkiplerinde ise durum daha başkadır. Burada ikinci fiil sadece birinci fiilin mânâsında kısmen değişiklik yapmaktadır. Yeni terkinin mânâsı esas olarak ilk fiilin ifade ettiği mânâdır.

Metinde birleşik fiillere ait şu örnekler vardır:

1. *aydı-vir-*

aydıvirdüm kim senüñ gönülünü anuñ ile dolandurdum 2-10
peygamberden işittim *aydı-vireyimmi* 85-2

2. *salı-vir-*

kaçan şafakı dolınsa ol karañlığı cümle *salıvirür* 97-3

3. *koyu-vir-*

Ebu Hüreyre anı *koyu-vüdi* 73-6

4. *kılı-vir-*

peygamber irte namazın *kılı-virdi* 33-8

5. *duru-gel-*

İbn-i Abbas söykenü oturmuş idi *duru-geldi* 73-2-3

İktidarî fiil

Metinde sadece menfi iktidarî fiillere ait bir örneğe rastlanılmıştır. Bunlar *u-* fiili ile yapılmış olup, sonradan ünlü düşmesi ve bazı inkişafın neticesi *-a*, *-e* hâlini almış olan menfi iktidarî eki ile yapılmışlardır. Şekil itibarı ile menfi iktidarî fiiller birleşik fiillerden farklıdır.

eger felekden *añlayumaziseñiz* ol ak yol kim gökdedür 90-6

Menfi fiil

İncelenen metinde fiillerin menfi şekli, umumiyet itibarı ile, fiil kökünün sonuna *-ma*, *-me* eki getirilerek yapılmaktadır. Yalnız geniş zamanda menfi için *-maz*, *-mez* eki kullanılmaktadır. (iki örnekte *-mez* yerine *mes* 'dir. bk. bilmesidi 4-1, yitmes 69-4)

Muhtelif zamanlara ait menfi fiil şekilleri aşağıda gösterilmiştir:

- dün günden ve gündüz dünden *bilinmeyedi* 86-1
 nevakt götüresin *bilmeyelerdi* 86-5
 anları dine okıdım *gelmediler* 94-10
 boyun *virmediler* ve müslüman *olmadılar* 94-5
 ayruk *gelmeyem* ve hurma *almayam* 74-1
 nevmid *olmaya* donı *eskimeye* yigitliği *dükenmeye* 79-9
 ol vaktiden girü tevbe kabul *olmaz* 98-3
 kimse yavuz işden *yığmaz* 98-6
 kaçan zekat *yıgsalar* *virneseler* kıtlık ola 47-3
 ssol eline duydurmaz riya *olmasun* diyü 25-7

İsim-fiiller

İsim-fiiller. hareket ve zaman mefhumunu muhafaza eden fakat isim gibi muamele gören fiil şeklindedir.

Metinde mevcut isim-fiil şekilleri şunlardır:

1. Geçmiş zaman isim-fiilleri

a. -duk, -dük

Geçmiş zaman isim-fiillerinden -duk, -dük şekline ait metinde mahdut bir-kaç örnek vardır. Bunlardan çoğu isim çekimi eki aldığı için ses değişikliğine uğrayarak sondaki *kaf'lar* ğ, *kef'ler* g olmuştur. Eksiz kullanılanlar ise şekillerini muhafaza etmişlerdir. Örnekler:

1. isim çekimi eki almış olanlar

- hiç ilmi isteyü kandası *gittügin* kimse bilmezidi 3-11
 geçmiş peygamberler haberin sormaduk ve *okımaduğidi* 3-10
 her birisi gücü *yitdügince* duruşdı 1-6
 bayık bil şol umuban *diledügin* 19-6
 biz *bildüğimiz* siz bilsedüniz 80-8

2. isim çekimi eki almamış olanlar

- geçmiş peygamberler haberin *sormaduk* idi 3-10
 hiç ol yir özre yazuk *işlenmedük* ola 46-4
 ve adem dakı *yaradılmaduk* idi 85-6

b. -an, -en

Bu şekil, eserde diğerlerine nisbetle daha çok kullanılmıştır.

- ya aduvve'l-lahi hurma *alan* senmisin 75-4
 ve *kalan* cenavarları pençsenbe gün yarattı 36-6
 iy karıla oda barışık *viren* teñgri 61-6
 uşbu *geçen* dün bir kişi kapudan geçti 30-10
 ve anı *söyleyenler* ve *dinleyenler* mürdlü olsun 11-8

c. -mış, -mış

din yolunda eksük *kalmışı* tamam kıldı 2-1
boğazlanmış kuş gibi talbıdı 30-11
 gökler *erimış* bakır gibi ola 81-5
 yani ol gün içinde yir ve tağlar *dögülmış* kum ola 49-1
 ve *geçmışler* haberin cümle öğrendi 41-2

2. Gelecek zaman isim-fiilleri

1. -ası, -esi

ve ol iki bir birinden *ayrılması* degüldür 44-5
 bes anuñ ayağı *dolanası* yir olmadı 17-2
 bes ayıttılar ya resulallah *geçmiş* ve *gelesi* yazuđuñ yarlı-
 gadı mı 9-10; kaçan gün *dönesi* vakt olsa ol ferışte kim *düne*
müvekkeldür gelür 96-9-10
 (mütemmim bilgi için bk. dur-fiili)

2. -ocak, -ecek

Bu şekle ait metinde pek az örnek vardır.
 ve uşbu yir salihlerün uçağa *varacak* yoludur 41-7
 teñgri yir kıranile gök etegi içinde gün *doğacak*
 ve *dolunacak* yaratdı 37-7

Z a r f - f i l l e r

Zarf-fiiller, hareket mefhumunu muhafaza edip, hiçbir şahıs ve zaman eki almayan ve cümle içinde zarf vazifesi gören fiil şekilleridir.

İncelenen metinde geçen zarf-fiil ekleri şunlardır :

1. -a, -e

Bu eklerle yapılmış üç örneğe tesadüf edilmiştir.

otuz bin yıl kadarı *yana* uçdı 72-6
 iki *koşa* kiçük yıldız durur 43-11
 andan *öte* geçemez 28-11

2. -u, -ü

Metinde bu eklerle yapılmış örnekler aşağıda gösterilmiştir :

bes bundan *ötrü* teñgri ta'ala anuñ hulkin öğdi 7-3
 ve bir karı avret ol kapudan *ağlayu* çıkar 29-10
 bes kaçan İbni Abbas bu sözi kaç *gez döndürü* ayıttı 84-9
 evvel arz *diyü* Mekke yirine ayıttı 50-2
 hiç ilmi *isteyü* kanda ise gitdüğin kimese bilmesidi 3-11
 ya allah *diyü* çağırdı 28-8

3. -p (bk. -up, -üp)

Bu ekle yapılmış olan iki örnek vardır :

feryad yazuğum elinden *dip* ya allah diyü çağırdı
adine gün yaratdı *dip* haber virdi 26-7

4. *up-*, *-üp*

Bu ek -p zarf-fiil ekinin ünsüzle biten sözlerin sonuna gelirken araya bir yardımcı -ı-, -i- ünlüsünün girmesi, sonra bunun eke dahil sanılması, daha sonra da bu -ı-, -i- seslerinin -p tesiri ile yuvarlaklaşması neticesinde teşekkül etmiştir. Bu *-up*, *-üp* eki bilahare düz ünlülerden sonra düzleşerek *-ıp*, *-ip* şeklini meydana getirmiştir. Bugünkü türkçede -p tamamen kaybolmuş, onun yerine yuvarlak kelimelere gelen *-up*, *-üp* ile düz kelimelere gelen *-ıp*, *-ip* kaim olmuştur.

İncelenen metinde *-ıp*, *-ip* şekline ait üç tane örnek olup, diğerleri *-up*, *-üp* şeklindedir.

dün gün aña *bakup* söyler didiler 5-5
ve yazılara *çıkup* zarı kıladunız 80-9
ve ol sözi vahi *kırup* söyledüğine inanmadı 5-2
gelmeyüp asi olanun beynin dokıdı 1-6

Metinde geçen *-ıp*, *-ip* şekline ait örnekler :

bir er *girip* geldi 82-11
kanatların *açıp* tesbih takdisile güneşi çekerler 9-12
ferişteler güneşi götürüp ve *çekip* tiz uçarlar 95-9

6. *-uban*, *-üben*

Metinde bu şekle ait dört tane örnek vardır. Bunlardan bir tanesi *-iban* şeklindedir.

her bir adem söz *oluban* söylene 12-10
bayık bil şol *umuban* diledügin 19-6
yüzlerin arşa *dutuban* tesbih okurlar 65-10
bişinci *yarılıban* ayrılmak va'de kıldı 81-11

7. *-ınça*, *-inçe*

Metinde bu şekle ait onbir örnekten bir kısmı aşağıdadır :

göz yumup *açınca* tengriye ası olmazlar 26-8
ta anların sözi ve eyü hulki kıyamet *kopınca* söylensün 11-7
zelzele yir deprenmegi ve fitneler ve herec çok *olmayınca* 46-9

te güneşi magrıba *iletince* 92-9
bugur komayam seni ta peygambere *iletmeyince* 74-6

8. *-ıcak, -icek*

Metindeki örneklerden bir tanesi *-ücek* şeklindedir (bk. 39-6). Örnekler :

öyle *olıcak* gündüz karañu olur 91-10
ve nefesin girü *dartıcak* deñiz eksilür 17-1
ol teñgri ta'ala yiri *yaradıcak* yir ditredi 21-6
bes *ölicek* hak oldur kim girü dopraka gömeler 40-6

9. *-madın, -medin*

Metinde bu şekle ait bir tane örnek vardır.

ve ay gün *irilmedin* maşrıktan doğup ve mağrıbdan dolanur 98-1

10. *-iken -ken*

İncelenen kısımdaki üç örnekten çekimli fiilin sonuna gelen iki tanesi *-ken*, ismin sonuna gelen bir tanesi *-iken* şeklindedir.

bes *bilürken* aña göñlin neçün bağlar 41-2
bir sokak içre *giderken* bir kapuya irdüm 28-2
Ebu Hüreyre deñledi kapu *bağlı iken* hurma alınmış 72-9

B i l d i r m e

Bildirmenin şimdiki zamanında kullanılan eklerden 1. ve 2. şahıslara ait olanlar şahıs zamirinden türemiştir. 3. şahısta ise *dur-* fiilinin geniş zaman şekli olan *durur* ve bunun habloloji yolu ile kısalarak ekleşmiş bulunan *-dur, -dür* şekli kullanılmaktadır. (krş. *dur-* fiili s.116)

Metinde geçen bildirmelere ait örnekler şunlardır :

1. teklik şahıs

ben *güneşven* ve Ali aydur 44-3
ayıttı *benven* 73-4
ol *teñgriven* kim yiri size döşek kıldum 13-3

2. teklik şahıs

ya aduvvallahi hurma alan *senmişin* 73-4
uşak uşak dağlar gördi ayıttı sen *kimsen* 22-5

3. teklik şahıs

Kur' an yidi *mushafdur* 53-2
 yir anuñ *anasıdur* 41-4
 ol oğlana kankusu *haklıdur* 40-4
 benüm canüm anuñ kudreti *elindedür* 27-3
 bes gökler *yididür* 52-3
 ve budakları 'arş *altındadır* 78-10
 yidincisi bir ak *incüdür* 55-5

Metinde henüz ekleşmeyip *durur* şeklini muhafaza eden örnekler şunlardır :

ol kızıl *kükürt durur* 27-6
 yarabbi ol mevc *kanda durur* 59-11
 türki' tercümesi bu *durur* 19-3
 gün ay ve zühre ve farkadan ne *durur* 44-2

Geçmiş zaman bildirmesi

Bildirmenin geçmiş zamanı *er-* fiilinin asıl geçmiş zaman şekli olan *idi* ile yapılmaktadır.

İsim veya isim soyundan herhangi bir kelimenin sonuna gelerek haber ifâde eden *idi*, ünlü ile biten sözlerin sonuna geldiği zaman araya bir *-y-* yardımcı ünsüzü girmektedir.

Eldeki metinde bütün örnekler kendisinden önce gelen kelimeye bitişik yazılmıştır. Bu duruma bakarak *idi*'nin daha o zamandan ekleşmiş olduğu iddia edilebilir. Eğer bu iddiayı isbat etmek mümkün olursa, o zaman *idi*'nin incelik kalınlık bakımından ünlü uyumuna tabi olduğunu kabul etmek gerekir.

Eserde, geçmiş zaman bildirmesinin sadece 3. teklik şahsına ait örnekler vardır.

anuñ kalını biş yüz yıllık *yo' idi* 16-5
 ve Adem daki *yaradulmaduk' idi* 86-7
 ve Yusufi teñgri sinaduğı yidi *yıl' idi* 52-8
 evvel yidi gögi bir *kat' idi* 54-8
 bunuñ sıfatı ve dirliğı *nite' yidi* 30-5
 anuñ ululuğı yidi kat gök ve yidi kat *yirce' yidi* 7-4

Menfi bildirme

Metinde, menfi bildirme *degül, yok* gibi kelimelerle ifâde edilmek-

tedir. Bu kelimelerin sonuna bâzan *-dur*, *-dür* getirilmekte, bazan da buna ihtiyaç görülmemektedir.

Metinde geçen menfi bildirme örnekleri şunlardır :

a. *degüldür* ve *degül* ile yapılan menfi bildirmeler :

uşbu dünya karar evi *degüldür* 41-1
ol iki bir birinden ayrulası *degüldür* 44-5
ulu 'imaretler yapduk *degüldür* 12-4
ta kıyamete degin yir dibine iresi *degül* §4-4

b. *yokdur* ile yapılan menfi bildirmeler :

bular söz söylemege destür *yokdur* 24-2
kibrit ve kükürt taşından ayruk nesne *yokdur* 26-11

Y a r d ı m c ı f i i l l e r

1. Durmak

Dur- fiili metinde şu mâna ve şekillerde kullanılmaktadır :

1. Asıl fiil olarak " durmak " mânâsında,
2. Şimdiki zaman bildiricisi olarak,
3. Anlatılan geçmiş zaman ile gelecek zamanın kuvvetlendiricisi olarak.

Gerek ikinci, gerekse üçüncü şekillerde kullanılırken *dur-* fiilinin geniş zamanının 3. teklik ve çokluk şahısları, (*durur*, *dururlar*) metindeki örneklerin büyük bir kısmında, habloloji neticesi, *-dur* şeklini almıştır. Bu durumda eldeki metinde *durur* şeklini muhafaza edenler, sonuna geldiği kelimenin inceliği-kalınlığı nazarı itibara alınmayarak, *-durur*, şeklinde, *-dur* olanları da ekleşmiş kabul edip, ince kelimelerden sonra *-dür*, kalın kelimelerden sonra *-dur* olarak okumak uygun görülmüştür.

Sayı bakımından da daha eski olan *durur* şekli, daha sonraya ait olan *-dur* şeklinin yirmide biri nisbetindedir. Bu da *durur* 'un geniş ölçüde ekleştiğini, ancak mahdut bir-kaç örnekte eski hâlini muhafattığını gösterir? Örnekler :

1. Asıl fiil olarak

ve güneş bir çarh özere *durur* 87-4
ve yıl kudret özere *durur* 18-5
yoksa kur'anı kısamı okıdum vaktan önmi *dururdum* 99-9

2. Şimdiki zaman bildiricisi

(krş. bildirme s. 114)

Örnekler :

a. *durur* iletürki tercümesi *bu durur* 19-3yarabbi ol mevc *kanda durur* 59-11ol kızıl *kükürt durur* 27-6ya resulallahı gün ay ve zühre ve farkadan *ne durur* 44-2b. *-dur, -dür* ileuşbu dünya karar evi *degüldür* 41-1ve budakları arş *altındadır* 78-10yir anuñ *anasıdur* 41-4benüm canum anuñ kudreti *elindedür* 27-3

3. Anlatılan geçmiş zamanın kuvvetlendirilmesi

Örnekler :

a. *durur* ileyidinci yir teñgri ta'ala iblise ve anuñ çerisine makam *kılmış durur* 33-5b. *-dur, -dür* ilebiri birisinden ayruksı saf *baglamışdur* 50-11şimdi ol tag dünyayı kamusın *kaplamışdur* 22-1birincisi göge *berkinnüşdür* 68-1-2hadis içinde *gelmişdür* kim Ömer zamanında yir deprendi 47-5ve dakı *ayıtmişlardur* kim 12-2

4. Gelecek zamanın kuvvetlendirilmesi

Örnekler :

a. *-ısar, -iser* ilenekim kıyamet günine degin *olııardur* yazgıl 76-11b. *-ası, -esi* ileuçmak yiri salih kullarum mirası *olasıdur* 51-7bular ya'cuc ma'cuc ile tamuya *giresidür* 94-11ve iblis oğlanları cümle tamuya *giresidür* 97-4

Not : Bu ek -dur, -dür ile birlikte kullanıldığı vakit gelecek zaman mânası ifâde etmektedir. Tek başına olduğu zaman ise sadece gelecek zamanın isim - fiil şeklindedir. (bk. isim - fiiller).

2. E r m e k (imek)

İncelenen eserde er- fiilinin sâdece asıl geçmiş zamanı ile, şart şekline ait örnekler mevcuttur.

Bu fiilin görülen geçmiş zamanı eserde şu şekillerde kullanılmaktadır :

1. Geçmiş zaman bildiricisi olarak,
2. Şimdiki zamanın hikâyesini yapmakta,
3. Geniş zamanın hikâyesini yapmakta,
4. Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesini yapmakta,
5. Gelecek zamanın hikâyesini yapmakta,
6. Dilek - istek kipinin hikâyesini yapmakta,
7. Şart kipinin hikâyesini yapmakta.

I. Er- fiilinin mâzî şekli

Er- fiilinin mâzî şekli diğer fiillerde olduğu gibidir.

Teklik	Çokluk
1. i - d - üm	i - dük, - duk
2. i - d - ün	i - d - üniz
3. i - di	i - di - ler

Ynkardaki şemada görülen er- fiilinin mâzî şekli, isim veya isim gurubundan bir kelimenin sonuna gelerek haber (bildirme) ifâde eder. Yâni isim cümlesi denilen şekli meydana getirir. Çekimli bir fiilin sonuna gelmek sûretiyle de fiilin o zamanını hikâye şekline sokar. Böylece türkçedeki birleşik zamanlar teşekkül etmiş olur.

Er- fiilinin kullanmasına ait örnekler aşağıda gösterilmiştir.

1. Geçmiş zaman bildiricisi olarak

(Bu konu bildirme bahinde etraflıca ele alınıp incelenmiştir. bk. geçmiş zaman bildirmesi s. 115).

2. Şimdiki zamanın hikâyesi

Bu zaman için metinde muzari eki ile yapılmış olup, şimdiki zaman ifâde eden iki örnek vardır. Asıl hâli hazır eki olan -a, -e ile çekilmiş olan fiillerin, hikâye şekli yoktur.

bir gün hac kılmağa *giderdüm* 27-11
bir gün İbn-i Abbas ile *otrurduk* 82-11

Not : Bu fiilin asıl geçmiş zamanı diğer fiillerinkinden farkısız olmadığına göre, yukarıya alınmış olan ikinci örnekteki (otrur - duk) 1. şahıs çokluk ekinin *-dük* olması gerekmekte idi. Halbuki *-duk* tur. Bu, er- fiilinin eklışmeğe başladığını gösteren bir işarettir. Ancak, elde yeter sayıda örnek bulunmadan, bu hususta, şimdilik, kat'î bir şey söylenemez.

3. Geniş zamanın hikâyesi

Bu şekil için sâdece şu misaller mevcuttur :

3. teklik şahıs

ve külin savurular *diridi* 39-7
kaçan dün olsa ağlar ve zarılık *kıuridi* 49-8
Ebu Hüreyre *dutaridi* 72-6
ay ile gün *söyleridi* 83-2

3. çokluk şahıs

ecinniler yoksulna virdüm kim *bislenürleridi* 73-5

Ayrıca *-a*, *-e* eki ile çekilip de geniş zaman ifâde eden fiillerin hikâye şekilleri de vardır. Fakat bu örneklerde şöyle bir husûsiyet mevcuttur. *-idi-* burada tamamiyle ekleşmiş durumdadır. Ünlü ile nihayetlenen kelimelerin sonuna bir *-y-* yardımcı sesi ile bağlanan *-idi-* hece düşmesi neticesi birinci *-i-* sesini kaybetmiş ve sonuna geldiği söze bir ek gibi bağlanmıştır.

Örnekler :

ve müsülmanlar namaz vaktın ve borçlular borç vadesin *bil-*
meyyedi 86-4

(ayni fiilin ayni şekline ait üç örnekten yalnız bir tanesi buraya alınmıştır).

eger ulu/tağlar aña bırağıladı derhal *eriyedi* 27-5

ve ekin ne vakt ekesin *bilmeyelerdi* 86-5

az *güleduñiz* çok *ağlıyaduñiz* ve yazılara çıkup zarı *kıladuñiz*
80-9

ol kar ve dolu *olmayadı* cehennem isiginden *göynedik* 23-7

Not : Yukarıdaki örneklerden sonuncusu *-dük* olması lâzımken

-dik şeklindedir ki, bu da i- fiilinin ekleşmeğe başladığını ayrıca takviye eder.

4. Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi

3. teklik şahıs

ve teñgri ta'ala tevfik *virmişdi* 4-7
 ümmetlerini anuñile *şınamışidi* 2-1
 İbni Abbas söykenü *oturmuşidi* 8-1
 ol kavumlar din düşmeni hasud ve *azmışidi* 5-1

3. çokluk şahıs

Hud peygambere iman *getürmüşleridi* 93-4

5. Gelecek zamanın hikâyesi

a. *ısar* -, *-iser* ile

Asıl gelecek zaman eki olan *-ısar*, *-iser* ekinin sâdece 1. ve 3. teklik şahısları için örnek vardır.

bir canavara buyurısaridüm 59-8
 kim gögi yudısaridi 59-9

b. *-a*, *-e* ile

-a, *-e* eki ile çekilip, gelecek zaman ifâde eden örneklerin hikâyesi şunlardır.

3. teklik şahıs

eger âsi olsalar ne *işleyedün* 59-7
 eger yılmalar degülmesedi yağmur dakı *irmeyedi* 47-5
 teñgri güneşi avvalğı nur ile kosa' yidi dün günden gündüz
 dünden *bilinmeyedi* 85-11

6. Şartın hikâyesi

Bu şekle ait mevcut örnekler, gösterdikleri husûsiyet bakımından, iki kısma ayrılabilir.

Birinci grup örneklerde, ki bunlar üç tanedir, *-idi*- hiç bir değışikliğe uğramamıştır.

eger teñgri güneşi avvalğı nürile *kosayidi* 84-11

eger ay ol deñizden daşra <i>gözikseyidi</i> yir yüzi kavmı cümle fitne oladı 89-6	19-11
eger <i>silkişeyidün</i> anı arkañdan birağayuduñ	19-11

İkinci nevi örneklerde ise, ki bunlar altı tânedir, *-idi-* başındaki *-i-* sesini kaydederek *-di* şeklini almıştır. Böylece sonuna geldiği kelime ile *-di* arasında kalınlık-incelik bakımından ünlü âhenginin teşekkül ettiği de kabul edilebilir.

Örnekler:

2. teklik şahıs

kıyamete degin *uçsadiñ* benüm arşum soñına irmeyediñ 70-8

3. teklik şahıs

eger güneşi bir gez daşra *çıkarsadı* 82-4

ol feriştelerden birisi kanadın *açmasadı* 65-11

eger tağlar aña *baakılsadı* dehal eriyedi 27-5

Metinde istek eki ile yapılıp; şart ifâde eden şekiller de vardır. İfâde ettikleri mâna dolayısıyla onlar da burada gösterilmiştir.

eger ol kar ve dolu *olmayadı* cehennem cümle göy-
nedik 23-6

11. Er- fiilinin şart şekli

Bu fiilin şart şekli diğer fiillerde olduğu gibi *-sa*, *-se* eki ile yapılmaktadır.

Burada tesadüf edilen şart şekline ait örnekler, çekilmiş fiillerin muhtelif zamanlarının sonuna gelmek suretiyle, o zamanın şartını teşkil etmektedir.

Bu şekilde birleşik şart şıgasını meydana getirmekte olan er- fiilinin teklik 3. şahsı *-ise-*, bâzan baştaki *-i-* ünlüsünü kaybederek *-se* şeklinde ekleşmiştir. Bu yüzden basit şart şıgası eki olan *-sa* *-se* ile karışmıştır.

1. Geniş zamanın şartı

eger beni *korısañ* saña bir kelime öğredem 74-7

kaçan kıyamet olsa ne yire *dilerse* ilede 33-11

ve ne dilerise işler 76-2

dilersenüz yıldız deñize indügin añlayasız 90-4
eger felekten añlayamazısañız ol ak yol gökdedür 90-6

2. Asıl geçmiş zamanın şartı

her kim günü-yavı *kıldısa* farkadana *yapışsun* 43-11
Kaçan böyle *didümse* âvret aydur 30-3